

התעניות בה"ב

מקורן וטעמן

אברהם ז'בי מקלר

ישנן מספר תפיסות בהבנת הרקע
לתקנת תעניות בה"ב.
מאמר זה דן בהן, בהבדלים שביניהן,
ובדרך בה יש לממש את עניינן בימינו.

לע"נ

אריאל מנחם שיין

לאה רבינשטיין

חיים חרך

הרב אהרון דוד כהן

מבוא – עניינם של הימים שני וחמישי

הימים שני וחמישי הם ימים מסוגלים וימי רצון, כפי שמסבירים בעלי
התוספות את טעם קביעת שני וחמישי כימי קריאת התורה:

וא"ת מאי שנא שתיקנו שני וחמישי? וי"ל משום דאמר במדרש¹: "משה
רבנו עלה בחמישי לקבל לוחות אחרונות וירד בשני ונתרצה לו המקום".
ולפי שהיה עת רצון באותה עלייה וירידה קבעו בשני וחמישי. ולכך נמי
נהגו להתענות בב' וה'².
בבא קמא פב ע"א ד"ה כדי שלא ילינו

וכן כתב הטור:

ומה שמוסיפים בתחנונים בשני וחמישי – לפי שהם ימי רצון, לפי
שארבעים יום של קבלת לוחות אחרונות, שהיו ימי רצון, עלה משה רבנו

1. תנחומא וירא טז

2. וכן כתב גם ר' אליעזר מגרמיזא (הרוקח) בסימן רט.

ביום חמישי וירד ביום שני, ולכן נוהגין גם כן להתענות בהן. לכן קבעו בימים אלו את ימי התענית, הנוספים על אלו שנקבעו זכר לחורבן – צומות הגשמים, בה"ב וכו'.

בסיכומנו זה נחזור למקור הקדום ביותר בו מנסים למצוא רמז לתעניות בה"ב, אותן נהגו בקהילות אשכנז להתענות עד היום. ננסה להבין גם מהו טעמן של אותן תעניות, על פי הבנתם של גדולי הדורות השונים החל מתלמידי רש"י וכלה באחרוני דורנו. נראה איך על פי תפיסתם את צומות אלו פסקו בפרטי הצומות (זמנם וכו'). בסיום סיכום זה נתייחס גם ל"למעשה", היאך נוהגים בימינו, ומאלו טעמים עושים כך או אחרת.

א. עיון במסכת סופרים

מפסיקין לפורים. מנהג [הגהת הגר"א: כמנהג] רבותינו שבמערב להתענות שלשה ימי צום מרדכי ואסתר פורדות, ולאחר פורים שני וחמישי ושני. ולמה אין מתענין אותן בניסן? מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן, וי"ב נשיאים הקריבו קרבנם לי"ב יום, יום לכל שבט ושבת, וכל אחד היה עושה ביומו יום טוב, וכן לעתיד לבוא, עתיד המקדש להבנות בניסן, לקיים מה שנאמר "אין כל חדש תחת השמש"...

והתלמידים מתענין בו שני וחמישי מפני חילול ה' ומפני כבוד ההיכל שנשרף.

מהבנה פשוטה של הלכות אלו נראה שהיו מתענים בארץ ישראל ("רבותינו שבמערב") גם לאחר פורים, ומכיוון שכנראה יש סיכוי שיצא אחד מימי הצום בניסן³, נדחה צום ה"שני חמישי ושני" לאחר ניסן כולו. אם כן, זהו מקור ראשון, או לפחות רמז לתענית בה"ב שבחודש אייר.

הטור כותב:

והתלמידים מתענים בו שני וחמישי ושני מפני חילול השם שלשה ימים. ונראה לי דהנך שלשה ימים אחר הפסח קאמר, כמו שרגילין באשכנז להתענות שלשה ימים אחר הפסח וכן אחר הסוכות, מפני שהם ימי משתה ושמחה וכו'.

לדבריו, שיש דמיון בין אותו צום תלמידים, המופיע גם הוא במסכת סופרים שלעיל, לבין צום בה"ב שנהגו באשכנז. השאלה היא: מהו הדמיון? האם הוא בתבנית הצום? בטעמו? או בתאריך שבו חלים צומות אלו?

3. דבר שהוא תמוה: שהרי פורים הוא שבועיים לפני ניסן, ואף אם יחול פורים ביום שלישי הרי יש מספיק זמן לגמור תענית זו לפני ר"ח ניסן? הסבר אחר לפסקה זו מופיע אצל הרב פרופ' שפרבר ועיין בהמשך.

הבית יוסף על אתר מסביר:

ועל מה שכתב רבנו: "כמו שרגילין באשכנז", היינו לומר, שאותם שלוש תעניות דוגמת מה שרגילין באשכנז. אבל לא בא לדמותם ששלוש תעניות אלו מתענין התלמידים בזמן שרגילים להתענות באשכנז, שתעניות התלמידים בניסן, ושל אשכנז לאחר שעבר ניסן.

ולעניין "אחר הפסח" מסביר הבית יוסף:

אע"ג דלא משכחת ביה בניסן אחר הפסח, צריך להתענות שלשה ימים, שישלים היום השלישי מהחודש הנכנס. ומשום דלכאורה לא משכחת ליה שלשה ימים בניסן אחר הפסח, סד"א דהנך שלשה ימים קודם הפסח קאמר, משום הכי כתב רבנו: "ונראה לי דהנך שלשה ימים אחר הפסח קאמר".

אם כן, מסביר הב"י את הטור כך: צום התלמידים הוא בה"ב כשם שעושים באשכנז, וזהו הדמיון (היחיד) בין שני צומות אלו. אך הם אינם זהים זה לזה שכן צום התלמידים הוא "אחר הפסח" מיד, לעומת בה"ב שהוא רק אחרי ניסן.

הב"ח לעומתו, טוען שהטור סובר שצום התלמידים ותענית בה"ב טעמם שווה:

ובאמת מנהג אשכנז נתקן עפ"י מסכת סופרים, שגם במסכת סופרים משמע שמפני חילול ה' – שמא באו לידי עבירה – מתענין שני וחמישי ושני ולא יותר, ושזו הייתה גם דעת הכותב ודוק.

ולעניין הגרסאות, שבמסכת סופרים מוזכר רק שני וחמישי, מוסיף הב"ח:

ואף-על-פי דבמסכת סופרים שבידינו היום כתוב "שני וחמישי", מ"מ מדברי הכותב נראה להדיא שהיה גורס "בה"ב", וכך הייתה הגירסא לפני הב"י.

הגר"א בכיאוורו לשו"ע הולך יותר רחוק, ומשווה בצורה מוחלטת בין צום התלמידים לבה"ב של אייר, ואלו דבריו:

"וממתינים" – ואע"ג שבמסכת סופרים כתב להתענות בניסן! לפי שאין אנו נוהגים כמסכת סופרים שמתיר להתענות בניסן בזמן שאין מזכירין בציבור כמ"ש בס"י תכ"ט, ועוד שאנו נוהגין להתענות בציבור ואף למסכת סופרים אסור. סי' תצב

אם כן, אומר הגר"א שיש תענית המותרת עפ"י מסכת סופרים אף בניסן והיא בה"ב "שלנו", ואילו תענית בה"ב המוזכרת במסכת סופרים זוהי תענית

התלמידים⁴. ובכל זאת אומר הגר"א, שמטעמים אחרים אנו מחכים לאייר, שכן תענית בה"ב שלנו התפשטה בציבור, ומכיוון שהיא תענית "ציבור" וכבר לא תענית "תלמידים" הרי שגם על פי מסכת סופרים יהיה אסור.

ב. מעמים שונים לתעניות אלו

אנסה לסקור כעת את הטעמים השונים המובאים בראשונים בטעם תקנת תעניות בה"ב.

1. שימת המחזור ויטרי

המקור הקדום ביותר שמצאתי הוא תלמידו של רש"י – ר' שמחה מויטרי, בעל המחזור ויטרי:

לאחר הפסח, מר"ח אייר, רגילים בני הגולה לגזור ג' תעניות, וכן לאחר סוכות, ממרחשוון, מתענין שני וחמישי ושני בהם מפיגים ימי גלותינו ומתפללים סליחות וכו'.

למחזור ויטרי סי' רפה

ניתן להסיק מלשונו של המלקט שזהו מעין צום כפרה על הגלות, הן מהמילים: "רגילים בני הגולה", וכן בצורה ברורה יותר מהתכלית, לפי המלקט, "בהם מפיגים ימי גלותנו". הרב דוד דודקביץ' הסביר לי פירוש אחר והוא – לאחר שחלפו הרגלים בהם אנו מזכירים את מצוות העלייה לרגל והכיסופים לשיבת הכהנים לעבודתם, וכל זאת מתוך שמחת הרגל, כעת אנו מתחננים על כך מתוך תענית.

חשוב להדגיש: כאן אנו כבר מוצאים תענית גם אחר תשרי, ולא רק אחר ניסן כפי שראינו לעיל.

אולם, מבחינת טעמו של המחזור ויטרי, זוהי שיטת יחיד, וכבר בדורו או בדור לאחר מכן ניתנו סיבות אחרות לתעניות אלו, והן יובאו כעת מסודרות בהתאם לסדרן הכרונולוגי ומחולקות לטעמיהן.

2. שמחה בחג המביאה לידי עוון

א. התוספות במסכת קידושין מבאר שברגל יש "ריעוע" יתר בין אנשים לגברים, ועל כן הוא מוסיף "ויש אומרים: לכך נהגו להתענות אחר הפסח ואחר סוכות"⁵.

4. וכנראה שאף הגר"א גרס במסכת סופרים כמו שרצה הב"ח לגרוס בטור (שכך הבין לשיטתו את המסכת סופרים הנ"ל) – "והתלמידים מתענין שני וחמישי ושני", ולא כהגרסא הקיימת אצלנו – שני וחמישי.

5. דף פא ע"א ד"ה סקבא דשתא ריגלא

ב. הרא"ה כותב ב'ארחות חיים':

נהגו יחידים להתענות שני וחמישי מר"ח אייר עד שבועות ושני וחמישי מר"ח מרחשוון עד חנוכה. ויש מתענין בה"ב אחר שבועות, והטעם לכולן משום דאמרינן סקבא דשתא ריגלא. ויש שאין מתענין באייר אלא ג' תעניות בה"ב וכן במרחשוון וכן בסיוון. הלכות תענית סי' א

אף כאן אנו רואים הרחבה של הצום לזמן ארוך יותר אחרי החג, כתיקון לחג, או כחודשיים (עד חנוכה), או חודש ועוד שבוע (עד שבועות), אף על פי שהוא מציין שיש המסתפקים רק בשלוש תעניות בה"ב, אולם עם הרחבה – גם לאחר שבועות.

ג. בספרי המנהגים של הראשונים האשכנזים מובא גם כן טעם השמחה ברגל. ר' אייזיק מטירנא, רבו של מהרי"ל, כותב:

אייר בשבת שאחר ר"ח מברכין התענית בה"ב. וכן במרחשוון מתענה בה"ב, דשמא מתוך שמחת יו"ט חטאו, כמו שאמר איוב: "אולי חטאו בני". אבל עצרת, שאינו אלא שני ימים, אינו צריך להתענות.

ספר המנהגים לר' אייזיק מטירנא, מנהג של חודש אייר עמ' סז, סט

כן כותב גם מהרי"ל, המוגדר כ"אבי המנהג האשכנזי"⁶, בספר המנהגים שלו:

באייר מתענין את התעניות בה"ב השייכות אחר חג הפסח, וכן מתענין אחר חג סוכות. וסמכו משום שנאמר: "עבדו את ה' בשמחה וגילו ברעדה". וסמכו עוד אקרא דאיוב וכו'.⁷

דיני הימים שבין פסח לשבועות ה', עמ' קנה

6. עיין בהקדמה שבהוצאת מכון ירושלים על התייחסות הפוסקים האשכנזים אליו.

7. חשוב כאן להעיר: מהר"י וייל, תלמידו של מהרי"ל, כותב: "הנהגתי שלא להתענות שני וחמישי ושני במרחשוון עד י"ז בו, דהוי רביעה ראשונה, וכן איתא בספר אבי"ה (סי' תתסג) וכן ראיתי ממהרי"ל (הל' שבת בראשית סעיף ב)" (דינים והלכות סי' יד). והדבר תמוה: הרי מהרי"ל כתב שם: "ומאחרין להתענות בסוף החודש... להקל על הציבור בימים הקצרים". וכן גם באייר: "ומטעם זה מקדימים תעניות דלאחר פסח בחודש אייר קודם ל"ג בעומר דעדיין הימים קצרים". אם כן טעם דחיית בה"ב שלאחר סוכות לאמצע החודש ואילך, הוא כדי להקל על הציבור ולא מטעם הגשמים, כפי שאומר מהר"י וייל! ועוד שהרי מהרי"ל בעצמו מוסיף ומדגיש בסוף אותה הלכה שם: "וטעם אותן הימים וסדרן פרשתי לעיל בימים שבין פסח לשבועות", ושם כבר הסביר מהרי"ל שהטעם הוא מפני השמחה? והתמיהה גדלה בכך, שאף האחרונים שאחריו מצטטים כך את המהר"י וייל (כדוגמת הרמ"א בדרכי משה והט"ז בסי' תצב ועוד).

לאחר זמן מצאתי תשובה לכך בשו"ת וישאל שאל לר' שאול בראך, סי' פח – "וזה מקרוב נתפשט, שלא לברך עד פרשת וירא. ושמעתי שכן מנהג ק"ק פרשבורג... ומצאתי טעם למנהג זה במהרי"ל, שכתב דמאחרים להתענות תענית בה"ב בסוף החודש רק לסיימם קודם ר"ח כסליו להקל על הציבור להתענות בימים הקצרים. ומטעם זה מקדימים את התעניות של אחר פסח קודם ל"ג בעומר, דעדיין הימים קצרים. וחידוש על הרמ"א ומפרשי השו"ע שלא הביאו דבריו. ומזה מוכן, שמה שכתב הד"מ בסיומן תכט בשם מהרי"ו... שכן מצא

ד. הטור מסכם את הדעה הזו ואומר:

נוהגים באשכנז וצרפת להתענות שני וחמישי ושני אחר הפסח והחג וממתינין עד שיעבור כל חודש ניסן ותשרי ואז מתענין. לפי שאינן רוצין להתענות בניסן ותשרי. וסמכו אותם על מקרא דאיוב. ובשביל שימי המועד הם ימי משתה ושמחה אולי חטאו. או"ח תצב השו"ע עצמו איננו כותב טעם, אך המגן אברהם מביא סיבה זו של שמחה, וכן פוסק גם אדמו"ר הזקן בשו"ע שלו.

אולם, ישנו טעם נוסף המובא בספרים לתעניות בה"ב, ואף הוא מופיע לראשונה אצל ראשוני אשכנז.

3. מעם הגשמים

א. רבי יהודה החסיד מביא את "טעם השמחה", כפי שהבאנו לעיל, אך שוללו ומביא סיבה אחרת:

ומה שמתענין לאחר חג המצות ולאחר חג הסוכות, לא בעבור שחוטאים, כמו תעניות שלפני ר"ה ויו"כ, שאין קורין בתענית, אלא על כפרת עוונם לזכרם ביום הדין לטובה [וה"ג בפירושו: "נראה שהגרסא מהופכת וכצ"ל: לא בעבור שחוטאין כמו תעניות שלפני ר"ה ויו"כ, שאין קורין בס"ת, לפי שלא היו תעניות אלא על כפרת עוונם"]. אבל אלר התעניות בשביל הגשמים – במר חשוון מתענין בשבוע ראשונה [הג"ה ברביעה ראשונה] בעבור יורה שיוורה על הזרעים לברכה, ובאייר מפני שלא תלקה בשידפון ובירקון. לכך קורין בס"ת כמו שהיו הראשונים עושים כדי שירד המטר לברכה.

אם כן, טעמו של ר"י החסיד הוא לתקנת התעניות הוא בשביל הגשם שירד, ובשביל התבואה שלא תרקב.

כן מובא גם בספר התשב"ץ שהוא ליקוט מנהגי מהר"ם מרוטנבורג שכתב תלמידו על פיו, בהיותו יושב בכלא במבצר: "תענית בה"ב באייר קודם ל"ג בעומר ובמרחשוון אחר י"ז בו"⁸.

י"ז מרחשוון הוא סוף רביעה ראשונה, וע"כ אחריו מתחילין להתענות על הגשם.

ב. המרדכי מצטט את הראבי"ה שאף הוא סבר כך:

במהרי"ל, שאין כונתו דמהרי"ל סבירא ליה לטעם דמהרי"ו, רק שגם מהרי"ל איחר התעניתם, אבל מטעם אחר, והוא כדי להקל על הציבור להתענות בעת שהיום קצר.

8. תשב"ץ קטן סי' קז.

ותענית שלאחר הפסח ולאחר החג נהגו בכל תפוצות ישראל. וטעמו של דבר שמתענין, יש אומרים שחטאו בלשונם ובלבכם כדחזינן באיוב. ואין נראה, דא"כ לאחר שבועות נמי!
ונ"ל דבכל מקום אנן גרירנן בתר בני בכל, והם היו מתענים אחר החג בזמן הרביעה כשלא ירדו גשמים, ובני נינוה אחר הפסח כאשר הבאתי לעיל מן הירושלמי. אבל אחר חג שבועות לא מצינו שמתענין בשום מקום.
מרדכי תענית סי' תרכט

סיבתו של הראבי"ה היא מטעם הגשמים כבני בכל ונינוה, ודחייתו את טעם השמחה היא מסיבה פשוטה: אנו יודעים שלא צמים אחר שבועות, ואם הסיבה היא השמחה הרי שגם אחר שבועות היינו צריכים לצום!⁹

ג. נראה שאף השפתי כהן פוסק שהטעם הוא מפני הגשמים. הש"ך ביורה דעה¹⁰ פוסק כדעת הרא"ש והטור שסוף רביעה ראשונה הוא ז' מרחשון ולא י"ז בו (כדעת הרמב"ם והשו"ע). ועל כן, הוא מסיק "שאע"פ שכתב מהרי"ו בדינין והלכות שאין להתחיל להתענות בה"ב עד י"ז מרחשון, דהוי רביעה ראשונה, והכי איתא בספר אבי"ה. מ"מ כיוון דקי"ל דרביעה ראשונה היא ז' מרחשון, וא"כ לעולם אין פוסקים תענית בה"ב קודם ז' מרחשון".

4. שינוי האוויר

טעם זה מופיע לראשונה בהגהות על מנהגי ר' יצחק אייזיק מטירנא:

ויש אומרים דוקא אחרי ניסן ותשרי מתענה שהאוויר משתנה באותו זמן.¹¹
ספר המנהגים לר' אייזיק מטירנא, מנהג של חודש אייר עמ' ע

טעם זה מצטט גם המטה משה¹², תלמידו של המהרי"ל, בשם ר"י בר נחמן, וכן מובא טעם זה בלבוש¹³ וב'נוהג כצאן יוסף¹⁴.

ההשלכה של מעמים אלו לשבועות

לאחר שסקרנו את הטעמים השונים נראה התייחסות לרגל נוסף – שבועות. האם גם אחריו יש תקנה להתענות בה"ב או שמא רק אחרי פסח וסוכות?

9. לסוגיית שבועות אתייחס מאוחר יותר, ועל כן לא אפרט כאן את הקושיות שיש על הראבי"ה הנ"ל.

10. רכ ס"ק לא

11. והעיר לי על כך הרב דוד דודקביץ שליט"א, שי"א שמטעם זה אומרים פרקי אבות בקיץ, לפי שהוא זמן שינוי הבריאות לגוף, ועל-כן קוראים במשניות העוסקות בריפוי הנפש.

12. סי' תשמז

13. סי' תצב

14. חיי שרה א

על פי הטעמים שלעיל הסבירו הראשונים והאחרונים, איש איש ושיטתו, מה הדין בשבועות:

1. מעם השמחה

למפרשים שטעם הצומות הוא השמחה היתרה בחג, ישנם מספר תירוצים בנוגע לשבועות:

א. פסח וסוכות הם חגים מרובי ימים, ואילו שבועות הוא חג בעל יום אחד או שניים (בחו"ל)¹⁵.

ב. רק בפסח וסוכות יש חול המועד, וכן כתב המהרא"ק (ר' אברהם קלוזנר, רבו של המהרי"ל):

והואיל והותר מלאכה בדבר האבד רבים מתפרצים לעשות מלאכה אסורה גם כן, ואחד מאלו שאין להם חלק לעולם הבא הוא המבזה את המועדות, לכן גוזרין על התענית לתשובה. אבל שאר יו"ט [שבועות] שאין בהם חול המועד מי ימלא ליבו לעשות מלאכה ח"ו?

מהרא"ק, סי' קכט ב; נוהג כצאן יוסף חיי שרה א

וכן אומר גם החכם צבי:

וכל שכן שבקל אדם עובר עבירות באיזה מלאכה, דלא הותר ביו"ט אלא צורך קצת, ואף בחוה"מ לא הותר רק דבר אבוד מהקרן ושאינן מכוין במלאכתו במועד, ואין איש צדיק בארץ וכו' בימים האלו לעבור דת במקצת. הובא בבאר היטב סי' תצב

ג. דמיון לאיוב ובניו:

והתם [אצל איוב ובניו] היו ד' ימים דומיא דפסח וסוכות, מה שאין כן בעצרת דאינה אלא שני ימים. וחנוכה אין צריך, כי אז אין בני אדם פנויים ממלאכתם וליכא שמחה יתירה, כי לא למשתה ושמחה נתנוה אלא להודות ולהלל. מטה משה סי' תשמז

2. מעם הגשמים

הראב"ה, המצוטט במרדכי לעיל, מניח כהנחת יסוד שאין תעניות בה"ב בשבועות, ועל כן הוא קובע שהטעם הוא מפני הגשמים¹⁶.

15. ר' אייזיק מטירנא; ב"י תכט; לבוש סי' תצב; שו"ע אדמוה"ז תצב.

16. ושתי קושיות קיימות על הראב"ה: א. הקשה עליו הב"י (בסי' תכט), שבני נינוה, שעליהם הסתמך הראב"ה לצום אחר ניסן, על פי אותו הירושלמי לא היו צריכים לצום אחר ניסן אלא אחר שבועות, שהיא "תקופת תמוז" המופיעה בירושלמי. ב. הראב"ה טוען, שדבר

אולם יחד עם זאת, מופיעה אצל מספר ראשונים ואחרונים התייחסות לתענית גם אחרי שבועות:

ה'ארחות חיים' כותב: "ויש מתענין בה"ב אחר שבועות"¹⁷, והטעם הוא אכן מפני השמחה שברגל.

ה'חק יעקב', מנושאי הכלים של השו"ע, כותב: "וב'תמים דעים' [הוא הראב"ד] כתב, דחסידיים ואנשי מעשה מתענים אף אחר חג שבועות". וכן כתוב גם בשערי תשובה ובכנה"ג.

הרב פרופ' דניאל שפרבר בספרו 'מנהגי ישראל – מקורות ותולדות' מייחד פרק שלם לתעניות בה"ב, ואביא כאן את שיטתו במהות תעניות אלו.

לפי שיטתו, אותן תעניות שלאחר חודש אייר הן בעצם תענית אסתר שנדחתה, וכך הוא מסביר:

במסכת סופרים כותב: "מנהג רבותינו שבמערב להתענות שלשה ימי צום מרדכי ואסתר פרודות"¹⁸. והסיבה לכך שצמים צומות אלו באייר, ולא בניסן, שבו התענו אסתר והעם בשושן מבוארת שם בהלכה הבאה: "ולמה אין מתענין אותן בניסן? מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן, וי"ב נשיאים הקריבו קרבנם לי"ב יום...". כך, טוען הרב פרופ' שפרבר, אין קשר בין בה"ב שלאחר ניסן, שהוא בעצם תענית אסתר ארץ-ישראלית דחוייה, לבין בה"ב שלאחר סוכות, שטעמן הוא עצירת הגשמים, כפי שמבואר בספר חסידים (הובא לעיל).

לאחר סקירתו את הטעמים השונים המופיעים בספרים, הוא מסכם שיש שתי שיטות עקרוניות בטעמי תענית זו:

1. השיטה האשכנזית (בעיקר), שמקורה בתורתם של בני ארץ ישראל, שקיימו תענית בה"ב אחר הפסח – בחודש אייר – כתעניות מרדכי ואסתר, ותעניות בה"ב אחר סוכות כתעניות של עצירת גשמים. ברבות הימים נשתכח טעמן של התעניות ארץ-ישראליות ונתייחס להן הטעם הבבלי.

2. לפי השיטה הבבלית קיימו תעניות בדגם בה"ב אחרי כל הרגלים, כפי הנראה, לבקשת סליחה וכפרה¹⁹.

ידוע הוא שלא צמים אחר שבועות, אך אנו מצאנו כבר כמה ראשונים שצינו שיש צום כזה – הראב"ד ב'תמים דעים' (שחי בתקופתו), ועוד ראשונים אחריו.

17. הלכות תענית סי' ב

18. מסכת סופרים פכ"א ה"א

19. לראיה הוא מביא את תשובות הגאונים ב'חמדה גנוזה' סי' ד שם כתוב: "כך מנהג בישיבה ולפני נשיא כשיושבין לפניו ראשי ישיבות וחכמי שתי ישיבות בתעניות של אחר שבת של רגל...". א"כ היו תעניות קבועות אחר כל רגל.

ואכן, לפי "השיטה האשכנזית" עלתה השאלה: למה דווקא לשני רגלים אלו, ולא לחג שבועות? שאלה זו הצמיחה טעמים נוספים, שהוסיפו ממד חדש של ערפול למקורן של תעניות אלו.

על דעה זו קיימות מספר שאלות:

1. לא מצאנו אף מקור אשכנזי לכך שבה"ב של אייר הוא "נדחה" של תעניות אסתר, וא"כ איך אפשר לומר שהשתכח הדבר, אם לא מצאנו לו שום עדות קדומה?
2. יותר מכך, הב"ח וכן הגר"א תולים את בה"ב ב"צום התלמידים" המופיע יותר מאוחר באותו הפרק במסכת סופרים, ולא כתענית אסתר דחוויה!
3. תלמידי רש"י, שהם הראשונים המתייחסים לתעניות בה"ב, מחברים את פסח וסוכות יחדיו, וטעמם לתעניות אלו הוא לא כתענית אסתר כלשהי, אלא כפרה על הגלות (ר' שמחה מויטרי) או על השמחה היתרה שהייתה ברגל (בעלי התוספות) וא"כ, מהיכן צצה "השיטה האשכנזית"?
4. הרב פרופ' שפרבר טוען, שכתוצאה מחוסר הידיעה מדוע אחרי שבועות לא צמים, צצו טעמים חדשים. והרי כבר תירצו חלק מהפוסקים האשכנזים שאין שמחה יתירה בשבועות כמו בפסח וסוכות!?

ג. תבנית התעניות בנ' ימים

כפי שראינו, הימים שני וחמישי הם ימי רצון, אך מהיכן נלמדה תבנית תעניות אלו (בה"ב), כאשר מתווסף אל "ימי רצון" אלו גם יום שני שלאחריו? מספר תשובות ניתן להגיד בעניין זה:

1. שיטתו של הרב פרופ' שפרבר

כפי שכבר ציינו לעיל, טוען הרב פרופ' שפרבר שתעניות בה"ב של אייר ושל מרחשוון אינן מאותו הטעם. לפי זה ניתן להסביר גם מדוע ישנם שלושה ימים בכל תענית כזו.

התענית שאחרי ניסן היא תענית מרדכי ואסתר הארץ-ישראלית, אשר כפי שראינו לעיל במסכת סופרים, נהגו להתענות אותה שלושה ימים, ומכיוון שלא צמים בניסן נדחו התעניות לאייר, ומסיבה זו צמים באייר שלושה ימים.

התעניות שאחרי תשרי הן זכר לתעניות הגשמים, ותעניות אלו הן תעניות של שני וחמישי ושני כפי שירוחב בהמשך, לכן גם במרחשוון צמים שלושה ימים.

2. שימתו של ה'מאורי אור'

שיטה זו אינה בדיוק שיטה מבוססת, אלא השערה של בעל ה'מאורי אור' המובאת בספרו של הרבי מספינקא אורחות חיים החדש²⁰ והוא כותב כך: "כתב בספר מאורי אור בחלק 'עוד למועד'²¹: תענית בה"ב איכא ג' טעמים. אולי מהאי טעמא קבעו ג' ימים".

3. תענית בה"ב כמבנה של תעניות "מקומיות" וזמניות

נראה לי, שהמבנה של תענית כ"שני חמישי ושני", הוא מבנה שמופיע בשני סוגי תעניות. ומכיוון שמבנה זה מופיע כבר בשני סוגי תעניות, השתמשו חז"ל בתבנית זו בתקנותיהם, כדי להשתמש במבנה הקיים. ולהלן סוגי תעניות אלו:

1. כאלו שנקבעו ע"י ציבור במקום מסוים.

2. יחידים שצמים מסיבות מיוחדות.

בתקנות "מקומיות":

המשנה במסכת תענית מתארת את דירוג תעניות הגשמים, החל מתעניות היחידים המתחילים להתענות מוקדם משאר הציבור:

הגיע י"ז במרחשוון ולא ירדו גשמים התחילו היחידים מתענין ג' תעניות. הגיע ר"ח כסליו ולא ירדו גשמים ב"ד גוזרין שלש תעניות על הציבור.

פ"א מ"ג"מ"ד

הגמרא מבררת מהן שלוש תעניות אלו ואומרת:

ואמר רב הונא: יחידים מתענין שלשה תעניות, שני וחמישי ושני. מאי קמ"ל? תנינא: אין גוזרין תענית על הציבור בתחילה בחמישי שלא להפקיע את השערים אלא שלש תעניות הראשונות שני וחמישי ושני! מהו דתימא, הני מילי ציבור אבל יחיד לא? קמ"ל! תניא נמי הכי: כשהתחילו היחידים להתענות מתענין שני וחמישי ושני. תענית י"ע"א

אם כן, זוהי התבנית הקבועה לתענית הגשמים, הן לציבור והן ליחידים המתחילים קודם בתעניות אלו.

בתעניות יחיד:

שנינו במסכת סופרים:

והתלמידים מתענים בו שני וחמישי מפני חילול ה' כבוד ההיכל שנשרף.

פכ"א ה"ב

20. ס"י תצב

21. לב ע"ב

על תענית תלמידים זו כבר הרחבנו לעיל, אולם נציין כאן שתי נקודות הקשורות לענייננו:

א. הטור תולה בפירוש את תעניות בה"ב באותו צום תלמידים – "והתלמידים מתעניין בו שני וחמישי ושני. ונראה לי דהנך שלשה ימים אחר הפסח קאמר, כמו שרגילין באשכנז להתענות אחר הפסח ואחר סוכות"²².

ב. הגר"א בגרסתו במסכת סופרים גורס: "שני וחמישי ושני", ולא כפי שנגרס אצלנו (שני וחמישי בלבד). ומכאן נלמד שזוהי תבנית עקרונית של תעניות יחידים.

ד. מעמד תעניות בה"ב בימינו

כבר בימי הראשונים, מנהג זה נתפס אצל חלקם כלא־מחייב, וכלא־כל־כך "הלכתי".

הכל־בו מסכם את תקנת בה"ב וכותב כך:

נהגו כל ישראל להתענות שני וחמישי אחר הפסח עד שבועות ושני וחמישי מסוכות ועד חנוכה.

סי' סא

אך, יחד עם זאת ש"כל ישראל" נהגו, הוא מוסיף ואומר:

וכתב הראב"ד ז"ל: ונראה לי דהנך תעניות שעושין. כיון דאיכא דעביד להו ואיכא דלא עביד להו, לאו חיובא נינהו. ומנהגא בעלמא הוא. שם

כן כתב גם רבינו יוסף קולון:

ועוד יש להביא ראיה ממנהגנו, שנהגו בכל קהילות צרפת להתענות בו בה"ב אחר הפסח ואחר סוכות, ואין זה אלא מנהג בעלמא, וגט כתב בסדר מטרוייש, שאין טעם ברור למה הוקבעו, ואפילו הכי מעשים שבכל יום שדוחים כבוד הכוהנים כדי לקיים מנהג זה, כשאין הכהן מתענה באותן תעניות יצא הכהן מביהכנ"ס, ועומד לקרות בתורה ישראל המתענה. ובוודאי שאם היו יכולים הכוהנים למחות היו מוחים, אלא שאין בידם כוח לסתור ולבטל המנהג, ודחויים הם מפני כבוד הציבור ותקנתם, מאחר שנהגו כן בגלות צרפת מקדם. שו"ת מהרי"ק שורש ט ענף ה אם כן, זהו מנהג שטעמו לא ברור, "מנהג בעלמא", אך הוא מחייב עדיין את הציבור, כיוון שכך נהגו בעבר באותו מקום.

22. טור או"ח תכט. לבירור דברי הטור הללו עיין לעיל, אך נציין, שלכל השיטות, הטור לפחות תולה את תבנית הצומות של בה"ב בתבנית צום התלמידים. וכפי שכבר ציינו לעיל, הב"ח טוען שתעניות בה"ב הן הן תעניות התלמידים, יעו"ש.

אך, לירידת חשיבותו של מנהג זה בימינו אנו כבר התייחס המשנה ברורה
וכתב:

וכן תענית של בה"ב שאחר פסח וסוכות דינו כשאר תעניות, ואין דוחין
פרשת השבוע בשחרית, ולערב קורין "ויחל". תקסו ס"ק י

הפסיקה אליה מתייחס המשנ"ב היא פסיקת הרמ"א, שבה"ב שאחר פסח
וסוכות שונים משאר הצומות שקיבל הציבור על עצמו, ופרשת השבוע בשחרית
נדחית מפני "ויחל", ואילו דעת המשנ"ב היא שאין דוחים מפני "ויחל" את
הקריאה הקבועה²³.

הרב מונדשיין בספר 'אוצר מנהגי חב"ד'²⁴ מביא את מנהגי החסידות
השונות בנוגע לצום זה וכותב כך: "וראה בספר נטעי גבריאל²⁵ אודות התמעטות
המתענים מפני חלישות הדור, ויחידי סגולה המתענים וכו'".

החלק המעניין הוא, שדווקא צומות אלו היוו סלע מחלוקת בין החסידים
למתנגדים, כפי שממשיך לתאר הרב מונדשיין בספרו: "בקונטרס 'זמיר
עריצים'²⁶ מואשמים החסידים בכך שהם מקלים בתעניות בה"ב, ובפרט כשחל
בפסח שני – הם אוסרים את הצום לחלוטין. ובכתבי ר' יאשע שו"ב²⁷ מסופר,
שאת הרה"ק ר' מנחם מענדל מויטבסק גרשו מה"מגידות" של העיר מינסק, היות
וביום התענית בה"ב שחל בפסח שני, ישב הרב עם אנשיו בסעודה גדולה, והוא
חבוש שטריימל לראשו".

הסבר מרתק ועמוק מביא הרבי מליובאוויטש ז"ע:

אע"פ שמנהג זה הובא בשו"ע, הרי רואים במוחש, שרוב בני-ישראל
בימינו אינם מתענים בה"ב, ומספר המתענים הולך ומתמעט. ומכיון
שהנהגה שלא להתענות בה"ב היא (ואדרבה בעיקר) בחוגי החסידים –
שמהדרים ומדקדקים בקיום השו"ע עד לאופן של מידת חסידות, כך
שבוודאי אין זו הנהגה הקשורה עם חסרון ח"ו בהידור קיום השו"ע,
ביראת ה' ואהבתו וכו' – מסתבר לומר שהעדר התענית הוא מצד העילוי.
ויש לומר ההסברה בזה: שבימינו אלה הגיע הזמן שאין מקום לחשש
וספק שעניין המשטה ושמחה וכו' עד ל"רוב טובה", יגרום למצב
ד"חטאו בני"²⁸ (לא מבעי חטא כפשוטו, אלא אפילו חטא מלשון חסרון),

23. ראה עוד סיכומו של הרב זווין על תעניות בה"ב ומעמדן בימינו – המועדים בהלכה, פרק
הצומות, עמ' שלו.

24. שער 'בין פסח לעצרת', 'תענית בה"ב' עמ' רסג-רסה

25. עמ' קפג-קפד

26. זהו קונטרס שפרסמו המתנגדים נגד החסידים באזור וילנא. אלעקסניץ, תקל"ב, כתב ג.

27. עמ' נג

28. מכאן רואים, שגם הרבי מבאר שהטעם לתעניות בה"ב הוא השמחה היתירה, ולא גשמים
וכו'.

כי לאחרי כל מה שעברו בני במשך כל הדורות, עד לדור האחרון, בוודאי שכבר נעשה אצלם שלימות הברור והזיכוכך וכו', ובפרט לאחרי הכרות כ"ק מו"ח אדמו"ר נשיא דורנו שכבר היה "לאלתר תשובה" ובמילא צ"ל "לאלתר גאולה", ועד ש"עמדו הכן כולכם", מכיון שכבר סיימו את כל העבודה, כולל גם צחצוח הכפתורים. ומכיון שכן, לא זו בלבד שאין צורך בתענית, אלא אדרבה, כדי שיוכל לעבוד את ה' כדבעי צריך לאכול ולשתות, כפי המתחייב מצד בריאות הגוף.

ומכאן באים לתוספת ביאור בהאמור לעיל. בסוף הלכות תענית כותב הרמב"ם: "כל הצומות עתידים להתבטל לימות המשיח, ולא עוד, אלא שהם עתידים להיות ימים טובים וימי ששון ושמחה". וכמדובר כמה פעמים אודות כ' השלבים שבדברי הרמב"ם: ביטול הצומות, והפיכתם לימים טובים – בהתאם לכ' התקופות בימות המשיח. וי"ל שמכיון שנמצאים בסמיכות ממש לימות המשיח נעשה כבר מעין ודוגמת זה בנוגע לתעניות בה"ב, הן בנוגע לביטול התענית, והן בנוגע להוספה בענייני טוב ושמחה הן בגשמיות והן, על אחת כמה וכמה, ברוחניות כנ"ל.

אולם, בכל זאת אומר הרבי:

ולהעיר: מובן וגם פשוט שאלו הנוהגים להתענות בה"ב, ותבוא עליהם ברכה, צריכים להמשיך במנהגם הטוב, ובפרט שיש בזה שאלה של התרת נדרים, ואין להתיר אלא לצורך וכו', כמו מפני החלישות בבריאות הגוף ח"ו – אשר בוודאי יברכם הקב"ה בשלמות הבריאות כאמור: "לא אשים עליך (מלכתחילה) כי אני ה' רופאך"²⁹, ובמילא יוכלו להמשיך במנהגם הטוב להתענות בה"ב. והאמור לעיל אינו אלא באור הנהגתם של רוב בני בימינו, אלה שאינם מתענים בה"ב. התועדויות תשמ"ח ח"ג עמ' 258

אכן, גם בקרב חסידי חב"ד נהגו פעם להתענות כפי שהדבר ידוע על חסידי אדמו"ר ה"צמח צדק"³⁰, ואף הרבי זי"ע עצמו היה צם בה"ב. הרב צבי יהודה קוק זצ"ל מתייחס אף הוא לעניין תעניות בה"ב, בהסבירו את החיבור היוצא לעתים בין יום העצמאות לתענית שני קמא:

כי הלא תעניות אלו של בה"ב שלאחרי ניסן ותשרי, אינם חיובים כלליים, וכמו תענית אסתר ותענית בכורים שבערב פסח, שכתבו הפוסקים כי הם ממנהגא. וכאן באלו של בה"ב אינם נוהגים לכלל ישראל אלא במקומות של מנהגי אשכנז וצרפת. וכיון שהם עניין של יחידים, שנוהגים בהם,

29. נראה שרומז לכך שבכה"ב החל בחודש אייר (שהוא כידוע רמז בפסוק זה אני ה' רופאך – אייר) א"צ להתענות, כי החודש באופיו ומהותו מרפא.

30. ליקוטי דיבורים עמ' 1046; ספר השיחות תש"א עמ' 58

שרוצים ומקבלים עליהם. הלא אין בזה סתירה וניגוד אל האופי החגיגי הכללי של יום החמישה באייר בתור יום עצמאותנו.

ומדוע אין בכך סתירה?

מפני שהתנהגותם של יחידים, השייכת להם לפי ערכם, אינה עושה שינוי בעניינו הציבורי ובהתנהגותו הציבורית של אותו יום, אלא שבאמת רוממות התשובה וההעמקה המוסרית, השייכת לתעניות אלו – אשר זה הוא התוכן החיובי שלהם ואינו עניין לצער של אבילות וכדומה – הלא יש בה משום השלמה ושכלול אל התוכן החיובי של עצמאותנו הישראלית וגאולתה. ולא זו בלבד שהתענית של ימים אלו, מבחינת הקבלה של יחידים וציבור ומבחינת השייכות אל רוממות מוסרית ישראלית, איננה בניגוד אל עניינו של יום העצמאות מצד־עצמו, אלא שבעצם עניינו החיובי יש לה להיות מכוונת ומתאימה אליו.

זכר לדבר: בשמחת בית השואבה שבמקדש היו אומרים אלו ואלו: "אשרי מי שלא חטא ומי שחטא ישוב וימחל לו"³¹, ואין זה פוגם בשמחה אלא משכללה. גם בשבת יש שבאופן פרטי מותרת התענית והבכיייה, שנמצאת שאיננה סותרת ומנוגדת למצות עונג שבת³².

והוא הדין באמירת פיוטי הסליחות של בה"ב אפילו בציבור, שאין בה ניגוד הכרחי מצד המאחד אותם. וכך נמסרו ידיעות על מעשים שהיו על פי גדולים, שסודרה אמירת פיוטי הסליחות בימי החג, בהושענא רבה או בשמיני עצרת ושמחת תורה, לפי צורך מיוחד של מאורעות השעה, ולא נחשבה לביטול של שמחת יו"ט. וכך היו יכולים להתקיים שניהם גם אצלנו באותו יום, מצד עצם עניינם, אלא שנמצא צורך כנראה להימנע, מפני חשש התרגשות אי־הבנה בציבור, ולכן נדחתה אמירת פיוט הסליחות לבה"ב שאחר כך.

לנתיבות ישראל ח"ב עמ' קנג־קנה, "להבהרת חילוקי היחסים אל יום העצמאות"

סיכום

עם ישראל ידע מאז ימי קדם שכאשר מתרגשות עליו צרות, הן מאויבים הבאים עליו, והן צרות חקלאיות כגון חוסר גשם וכדומה, התענית היא פתרון טוב לבדק בית, ולהיחלצות מהצרות.

ישנם ימים מיוחדים ומסוגלים לתעניות, והם ימי שני וחמישי.

הדמיון שרואים הראשונים והאחרונים בין תעניות בה"ב לתעניות היחידים השונות המופיעות בחז"ל מחד – תעניות הגשמים, תעניות התלמידים על

31. סוכה נג ע"א

32. עיין שו"ע או"ח רפח

החורבן, וצומות מרדכי ואסתר הארץ-ישראלים הנידחים, ומאיך לתעניות אחרות שהובאו כטעם תענית בה"ב: תענית אחר הרגל כזיכרון לימים עברו – של בית מקדש העומד על מכונו, תענית כפרה על חטאים שנעשו ברגל, או אפילו תענית על שינוי אויר, היכול להזיק לאדם – דמיון זה מבהיר שהם רואים קשר הדוק בין מהות בה"ב לתעניות היחידים השונות הקבועות מימים עברו, ומכיוון שכך, גם תבנית התענית הזו נקבעה על פי אותן תעניות, בהן ראינו כבר שתבניתן היא – שני חמישי ושני.

אולם יחד עם זאת, בשל מחלוקות הראשונים על סיבת תקנת בה"ב הנ"ל, נחלקו גם על זמנן המדויק של אלו: הן ממתי מתחילים להתענות ועד מתי (מי"ז מרחשוון או מר"ח, עד חנוכה או רק שלוש פעמים בתוך החודש, וכן באייר וכו'), וכן באלו תקופות מתענים, ובאלו אין שייך בהם להתענות (אחר שבועות וכו').

מכיוון שתענית זו היוותה מעין תענית יחיד רגילה, היא נהגה בעיקר במקומות בהם תיקנו אותה – אשכנז וצרפת³³, וברגע שיהודים עברו ממקום למקום התערער מעמדה וחומרותיה ירדו, עד לביטולה הכמעט מוחלט בקהילות רבות.

וכך, בדורנו, אנו רואים כבר שלב חדש במנהג של תעניות בה"ב – כדוגמת הרבי מליובאוויטש – המסביר שאכן צורת העבודה לכפרה על העוונות צריכה להיעשות בדרך שונה, בדרך השמחה, וממילא לא צריך לצום יותר.

גם הרב צבי יהודה זצ"ל, המחייב את המשך הצומות, אינו רואה בכך עניין לצער אלא להפך – לשכלול השמחה³⁴, כעניינה של תשובה נעלה שאיננה קשורה לצער כלל.

ויהי רצון שנוכח לעבוד את ה' רק משמחה וטוב לבב ולא מתוך עוני, דוחק וייסורים, אכי"ר.

33. זוהי הערה חשובה: תענית בה"ב נתקבלה, או נתקנה, דווקא באשכנז וצרפת, ולא בארצות צפון אפריקה או בספרד שהן ההמשך הישיר, לכאורה, של גאוני בבל אשר אצלם, כפי שראינו, הייתה מציאות של צום לאחר כל חג. דבר זה, אולי נותן פתח להסברו של הרב פרופ' שפרבר, שקהילות אשכנז היו קשורות בקשר חזק לארץ ישראל ומנהגיה, ועל כן הן נהגו את בה"ב כתעניות מרדכי ואסתר נדחות. אך הקושיות על הסברו של הנ"ל רבו על התירוצים וצ"ע.

34. וצורת ההסברה הזו, שאין בכך עניין של צער כלל, לא מצינו לפני כן בצורה כה בולטת, ועל כן גם בה נוכל למצוא חלק משינוי התפיסה בדרך העבודה ע"י צומות אלו.